

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΕΤΡΟ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1964 ἡ Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, τιμώντας τὴν μνήμη ἑνὸς ἐκλεκτοῦ τέκνου τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ φιλόλογου Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου, ποὺ προσέφερε μεγάλες ὑπηρεσίες στὴν ἐπιστήμη καὶ μὲ τὶς ἱστορικές καὶ ἀρχαιολογικές του ἔρευνες καὶ δημοσιεύσεις γιὰ τὴν μακεδονικὴ πρωτεύουσα ἐστάθη προπομπὸς γιὰ ὅ,τι ἀκολούθησε ἀργότερα, ἐτέλεσε φιλολογικὸ μνημόσυνο στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ μεγάρου τῆς, μέσα σ' ἓνα πυκνὸ ἀκροατήριον ἀπὸ ἀνθρώπους τῶν ἐπιστημῶν καὶ γενικότερα τῶν γραμμάτων, ἰδιαίτερα δὲ ἐκπαιδευτικούς.

Στὸ μνημόσυνο αὐτό, ὕστερα ἀπὸ μικρὴ εἰσήγηση τοῦ ἀειμνήστου Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Ἀλεξάνδρου Λέτσα, ποὺ δημοσίευσε τὸ ἔτος 1940 στὸν Α' τόμον τῶν Μακεδονικῶν μιὰ σύντομη βιογραφία τοῦ Παπαγεωργίου, ὠμίλησαν ὁ καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῶν Ἰωαννίνων Γεώργιος Θεοχαρίδης μὲ θέμα «Ὁ Παπαγεωργίου καὶ ἡ Μακεδονία», ὁ Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ξένων καὶ Μειονοτικῶν Σχολῶν κ. Δημ. Μαντζουράνης μὲ θέμα «Ὁ Παπαγεωργίου ὡς ἐκπαιδευτικὸς» καὶ ὁ φιλόλογος καὶ διευθυντὴς τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν κ. Βασίλειος Λαούρδας μὲ θέμα «Ὁ Παπαγεωργίου ὡς φιλόσοφος».

Αὐτὴν τὴν τριλογία ἐξετύπωσε σὲ ἰδιαίτερον τεῦχος ἡ Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν σὰν Παράρτημα ἀριθμ. 3 τοῦ Περιοδικοῦ «Μακεδονικά», ἐπισήμου ὄργανου τῆς. Ἡ δημοσίευση αὐτὴ, ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ γνωσθῆ πλατύτερα τὸ τεράστιον ἐπιστημονικὸ ἔργον τοῦ τέκνου αὐτοῦ τῆς Μακεδονίας, ὑπῆρξε ἡ ἀφορμὴ νὰ δημοσιεύσω σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸν τόμον τοῦ περιοδικοῦ μας μιὰ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ¹ μὲ χρονολογία 15 Ἰουλίου 1892, τὴν ὁποία ἔστειλε ὁ Παπαγεωργίου σ' ἓνα ἐξαίρετον φίλον του, τὸν Κωστῆ Κοντορρέπα, ποὺ εὐρίσκετο τότε στὴν Καβάλα γιὰ σκοποὺς πατριωτικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν στὴν ὑπηρεσία τοῦ ὑποδούλου ἑλληνισμοῦ.

Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς* αὐτῆς παρουσιάζει σημαντικὸ ἐνδια-

¹ Φωτοτυπία τῆς ἐπιστολῆς ἔθεσε στὴ διάθεσίν μου ὁ παλαιὸς μου φίλος Νίκος Χριστοδούλου, ἔρευνητὴς καὶ συλλέκτης παλαιῶν γραπτῶν μνημείων στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸν εὐχαριστῶ.

φέρον γιὰ τὸν Θεσσαλονικέα, τὸν ἀρχαιολόγο, τὸν ἱστορικὸ καὶ πρὸ πάντων γιὰ κείνους ποὺ πρόλαβαν τὸν ἰδιόρρυθμο αὐτὸν σοφὸ, πολὺ υπερήφανο καὶ ἀκατάδεχτο Μακεδόνα. Ὅπως μ' ἐπληροφόρησαν παλαιότερα συμπατριῶτες τοῦ Παπαγεωργίου καὶ ὅπως διηγείτο καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Λέτσας, ποὺ τὸν γνώριζε, ἦταν κάπως ἀπροσπέλαστος, ἀκατάδεχτος καὶ εἶχεν ἐλάχιστους φίλους. Αὐτὸ φαίνεται καὶ στὴν τέταρτη παράγραφο τῆς ἐπιστολῆς ποὺ δημοσιεύω ἐδῶ, ὅπου, κατὰ τὴν γνώμη του, μόνον τέσσαρα τέκνα ἀληθινὰ καὶ γνήσιους πολίτας ἐγέννησεν ἡ Θεσσαλονίκη (τὸν ἴδιο, τὸν Κεχαγιᾶ, τὸν Κοντορρέπα καὶ τὸν Χατζηϊωάννου): ὅλους τοὺς ἄλλους τοὺς ἀποκαλεῖ ἀμαθεῖς καὶ τοὺς ἀντιπαρέρχεται μὲ κάποια περιφρόνηση. Στὴ συνέχεια ὅμως, σὰν νὰ μετανοῇ ὁ Παπαγεωργίου γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτό, ψέγει καὶ τὴν λογιότατη παρέα του, ποὺ ἄφησαν ἀμαθῆ τὸν λαό.

Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ μαθαίνομε πὼς στὰ 1888 μαζί μὲ τὸν Κεχαγιᾶ, γιὰ τὸν ὁποῖο γράφω στίς ὑποσημειώσεις, ἄρχισαν ν' ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιολογία τῆς Θεσσαλονίκης, συλλέγοντες καὶ ἀντιγράφοντας ἐκδεδομένες καὶ ἀνέκδοτες ἐπιγραφές, ἀλλὰ ἐπάνω σ' αὐτὴν τὴν ἐργασία ἀπέθανεν ἀπὸ αἱμορραγία (;) ὁ φίλος του Κεχαγιᾶς· φαίνεται ὅτι ὁ θάνατος αὐτὸς τὸν ἐλύπησε ἐξαιρετικά. Μόλις συνῆλθε ἀπὸ τὸν πόνο, συνέχισε τὴν ἐργασία αὐτὴ μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Τούρκου Χασάν ἐφέντη, καθηγητοῦ τῆς τουρκικῆς γλώσσας. Τὴν ἴδια ἐργασία ἐξακολούθησε στίς Σέρρες, ὅπου εἶχε μετατεθῆ, καὶ μάλιστα εἶχε ἐτοιμάσει καὶ ἔργο σχετικὸ. Ποῦ ἄραγε νὰ εὐρίσκονται τὰ χειρόγραφα;

Στὴ συνέχεια ὁ Παπαγεωργίου ὀμιλεῖ πὼς ἀνακάλυψε τὴν χρονολογία κτίσεως τῆς ἀγίας Σοφίας, τὴν μετατροπὴ της σὲ τζαμί, γιὰ τὸν τάφο τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ διάφορα ἄλλα ἱστορικά, ἀρχαιολογικά θέματα τῆς κοινωνίας τῆς Θεσσαλονίκης κ.λ.π. Παραθέτω τώρα τὴν ἐπιστολὴ μὲ μερικὲς ἀναγκαῖες ὑποσημειώσεις.

Ἐν Σκωτσοβίνα τῆ 15^{ης} Ιουλ. 1892 -
ἀγαπητέ γα Κωστή,

Δὲν ἐπιδοῦμαι τώρα πότες ποτέ; εἶς ἵς ἀπάντησον ἀλλ' ἐπεὶ πρῶτον εἰς τοῦτο
ἔμαι σφραγισῆς καὶ σὺ, παρταῖς) οὐκ εἰς ἀληθὲ φιλίαν (καὶ τοιαύτην ἔγω τὴν ἠμετέραν, ὅπως
ἀληθῆς, ἀφοῦ κα νυν ἔσται ἡμεῖς, γὰρ τὴν ἀληθῆ...), εἴμαι καὶ ἐξαρτῶμαι... εἶς εἶς γὰρ. παντοῦνα
λογαγειασμοῖς, δυνάμεις δὲ ἀδύνατον τὸ γένημα ἡμεῖς τῆ ἀνομιαν ἡμεῖς καὶ εἶδος ὅτι εἶμαι
μᾶλλον γόητος περὶ ἡμεῖς (μὴ γένην δειδωμένω) ἢ περὶ ἄλλων, διὰ ταῦτα ἀνεκδέχεται τῆς πάλιν
ταῦτα σήμερον καὶ ἀφ' ἡμεῖς τὰς εἶδος μὴ τὰς διαδωριστὰς εἰς ἀντιτάξιν τῆς ἐκφυγῆς ταύτης ἢ
μᾶλλον εἰς ἀντιτάξιν τὰς ὑπομιμητῶν ἡμεῖς, ὅσοι μᾶλλον ἐπεσοῖεν τοσούτω, παρταῖς, καὶ
ἐξαρτῶμαι εἰς τὴν εἶδος καὶ εἰς ὅτι ὅσοις δύνανται εἶμαι ἀνεκδέχεται, εἶμαι παρταῖς ἢ
μᾶλλον καὶ περὶ ἡμεῖς.

Φωτοτυπία τῆς ἀρχῆς τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Π. Παπαγεωργίου.

Ἐν Θεσσαλονίκη τῆ 15 Ἰουλ. 1892

Ἀγαπητέ μοι Κωστῆ¹,

Δέν ἐνθυμοῦμαι τώρα πότερος ποτέρω ὀφείλει ἀπάντησιν· ἀλλ' ἐπειδὴ πρῶτον μὲν νομίζω (καὶ συμφωνεῖς καὶ σύ, πιστεύω) ὅτι εἰς ἀληθῆ φιλίαν (καὶ τοιαύτην ἔχω τὴν ἡμετέραν, ὄντως ἀ λ η θ ῆ, ἀφοῦ αἱ νεώτεραι εἶναι, μὰ τὴν ἀλήθειαν, ψευδεῖς καὶ ἐψιμυθιωμένοι) δὲν φιλοχωροῦσι τοιοῦτοί τινες λογαριασμοί, δευτερον δὲ ἀνέγγων τὸ γράμμα σου πρὸς τὴν οἰκογένειάν σου καὶ εἶδον ὅτι εἶναι μᾶλλον γράμμα πρὸς ἐμὲ (μὲ ξένην διεύθυνσιν) ἢ πρὸς ἄλλον, διὰ ταῦτα ἀπεφάσισα τέλος πάντων σήμερον νὰ ἀφιερῶσω τὰς ὥρας μου τὰς διαθεσίμους εἰς σύνταξιν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἢ μᾶλλον εἰς συγγραφὴν τοῦ ὑπομνήματος² τοῦτου, ὅσῳ μᾶλλον μακροτέρου τοσοῦτω, πιστεύω, πᾶν εὐχαριστοτέρου εἰς τε ἐμὲ καὶ εἰς σέ, ὅστις διψᾷ δίψαν Θεσσαλονίκης, δίψαν πατρίδος ἀγαπητῆς καὶ προσφιλοῦς.

Καὶ πόθεν νὰ ἀρχίσω; ἔχομεν τόσα νὰ εἴπωμεν, τόσα νὰ συζητήσωμεν ὥστε εἴαν ἦσο ἐδῶ ἡμέραι ὅλαι δὲν θὰ ἐξήρκουν νὰ τὰ τελειώσωμεν· εὐλογημένε! δὲν ἔρχεσαι ἐπ' ὀλίγας ἡμέρας νὰ διατρίψῃς εἰς τὸν τόπον τοῦτον τόσων ἀναμνήσεων γλυκυπικρῶν, τοιούτων ὀνείρων ἐν οἷς ἐπὶ ἔτη πολλὰ ἐβαυκαλίσθημεν, ἐτράφημεν, ἐνετρυφήσαμεν;

Ἄλλ' εἰς τὴν μνήμην μου ἦλθεν ἀμέσως ὁ μακαρίτης Κεχαγιᾶς³! μακαρίτης

¹ Ἡ Ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν παλαιὸ φίλο καὶ συμφοιτητὴ τοῦ Παπαγεωργίου ἱατρὸ Κωνσταντῖνο Κοντορρέπα, ποῦ κατήγετο ἀπὸ τὸ Βλάτσι τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, πατρίδα τοῦ γράφοντος, ἀλλὰ ποῦ εἶχε μετοικήσει στὴν Θεσσαλονίκη, διέμεινε στὴν ὁδὸν Σωκράτους ἀριθ. 20. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἱατρικὴ ἠσχολεῖτο καὶ μὲ μελέτες ἀρχαιολογικὰς. Εἶχεν ἀποσταλῆ ἀπὸ τὸν Ἕλληνα Πρόξενον τῆς Θεσσαλονίκης πρῶτα στὰ Βελεσσά καὶ ἔπειτα στὴν Καβάλα, ὅπου ἐμεινε κάμποσα χρόνια σὰν ἔφορος τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων.

² Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι ἐκτεταμένη γι' αὐτὸ καὶ ὁ Παπαγεωργίου, ἀκριβολόγος ὅπως πάντοτε ὑπῆρξε, σωστὰ τὴν χαρακτηρίζει ὑπόμνημα.

³ Πρόκειται γιὰ τὸν ἄλλο φίλο τὸν ἱατρὸ Νικόλαο Ἰ. Κεχαγιᾶ, ποῦ κατήγετο ἀπὸ τὴν κοντινὴ Νεοχωροῦδα. Ὁ Κεχαγιᾶς ἀπέθανε πρόωρα. Ὑπῆρξε γιὰ κάμποσα χρόνια ἀπὸ τὰ δρῶντα καὶ δραστήρια μέλη τῆς Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος Θεσσαλονίκης, τοῦ ἐξαιρετικοῦ αὐτοῦ καὶ ἱστορικοῦ Σωματείου. ἠσχολεῖτο καὶ ὁ Κεχαγιᾶς μὲ ἱστοριοαρχαιολογικὰς μελέτας. Ἐχὼ ὑπ' ὄψην μου μελέτη του μὲ χρονολογία 10 Σεπτεμβρίου 1883, ποῦ δημοσιεύθηκε στὸ Ἡ μ ε ρ ο λ ὀ γ ι ο τ ῆ ς Ἀ ν α τ ο λ ῆ ς τοῦ ἔτους 1884 μὲ τὸν τίτλο «Π ε ρ ῖ σ χ ἔ σ ε ω ς τ ῆ ς Θ ε σ σ α λ ο ν ῖ κ η ς π ρ ὸ ς τ ῆ ν Θ ἑ ρ μ η ν», στὴν ὁποία μὲ βάση τὶς πληροφορίες τοῦ Στράβωνος, Πλινίου τοῦ πρεσβυτέρου, Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ Προκοπίου, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ὀέση τῆς ἀρχαίας Θέρμης ἦταν ὅπου σήμερα ἡ Θεσσαλονίκη. Ἡ μελέτη αὐτὴ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους, γι' αὐτὸ καὶ κρατῶ τὸ δυστύρητο αὐτὸ δημοσίευσμα στὴν διάθεσίν τους.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ, ὁ Κεχαγιᾶς ἐδημοσίευσε σὲ παλαιὰ ἐφημερίδα τῆς Θεσσαλονίκης, ἀγνώστου τίτλου, μὲ χρονολογία 26 Νοεμβρίου 1899 τὰ κατωτέρω:

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΚ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἡ ἐπιγραφή, ἥς πανομοιότυπον ἐν μικρῷ ἀποστέλλω ὑμῖν πρὸς δημοσίευσιν, ἐξεδόθη δίς, ἂν μὴ ἀπατώμαι, μέχρι τοῦδε· πρῶτον τῷ 1881 ὑπὸ Μιχαὴλ Χατζηϊωάννου ἐν τῇ «ἀστυγραφίᾳ

καὶ οὗτος, ὅπως τόσοι ἄλλοι! μετὰ τὸν Χατζῆ Ἰωάννου ἐχάσαμεν καὶ τὸν Κεχαγιᾶν! τὸν δεύτερον τῆς Θεσσαλονίκης πολίτην! σὺ ὁ τρίτος μένεις ἐν τῇ ξένη καὶ ἐγὼ ὁ τέταρτος σὰν κοῦκος ἐδῶ!

Διότι μὴ λησμονήσης· πολίτας γνησίους, τέκνα τῆς ἀληθινὰ τέσσαρα ἐγέννησεν ἡ Θεσσαλονίκη, ἀφοῦ τὰ λοιπὰ πάντα δὲν γνωρίζουν, φοβερὸν!, τὴν μητέρα των! ἢ εἰπέ μοι, γνωρίζεις σὺ καὶ πέμπτον Θεσσαλονικέα ὅστις ἢ ἔλαβέ πο-

τῆς Θεσσαλονίκης», καὶ δεύτερον τῷ 1883 ὑπὸ Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου ἐν τῇ (φυλ. τῆς 17ης Μαρτίου, σελ. 344-345). Ἄλλ' ἀμφοτέραι αἱ ἀνωτέρω ἐκδόσεις τοσαῦτα περιέχουν ἀμαρτήματα, ὥστε δικαιοῦσι τὴν ὕφ' ἡμῶν ἀναδημοσίευσιν: καθ' ὅσον οἱ μὲν πρότερον ἐκδόντες ἀναγινώσκουσιν:

1 Στίχος. Ἐνεκαίνισθη ἐπὶ Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ ἀυταδέλφου καὶ αὐτοκράτορος καὶ φιλοχρίστου ἡμῶν βασιλέως καὶ ἐ(πὶ Νικολάου τοῦ) οἰκουμενικοῦ ἡμῶν πατριάρχου.

2 Στίχος. Ἐνεκαίνισθη ἐπὶ Λέοντος βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Θεσσαλονίκης τοῦ Χιτζιλᾶκη καὶ ἐπὶ Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ ἐντοπίου*, ἐνῶ ὀρθῶς ἀναγινωσκόμενη ἔχει οὕτω:

1 Στίχος. Ἐνεκαίνισθη ἐπὶ Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου τῶν ἀυταδέλφου καὶ αὐτοκρατόρου καὶ φιλοχρίστου ἡμῶν βασιλέων καὶ ἐ(πὶ Νικολάου τοῦ) οἰκουμενικοῦ ἡμῶν πατριάρχου.

2 Στίχος. Ἐνεκαίνισθη ἐπὶ Λέοντος βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Θεσσαλονίκης τοῦ Χιτζιλᾶκη καὶ ἐπὶ Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ ἐντοπίου.

Ἄλλ' ὅτι ἐπέβαλέ μοι τὴν δημοσίευσιν τῆς ἐπανορθώσεως ταύτης εἶνε ὅτι ἐκ τῆς ὀρθῆς ταύτης ἀναγνώσεως γεννᾶται ζήτημα ἱστορικόν, ὅπερ ἤθελον νὰ ὑποβάλω ὑπὸ τὴν κρίσιν τῶν εἰδικῶν περὶ τὰ τοιαῦτα θέματα ἀσχολουμένων ἰδίᾳ δὲ τοῦ γεραροῦ ἔθνικοῦ ἡμῶν ἱστορικοῦ κ. Κ. Παπαρρηγοπούλου· διότι, ἐν ᾧ ἐν τῇ ἱστορίᾳ οὐδὲν λέγεται περὶ συμβασιλείας Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ τοῦ ἀυταδέλφου αὐτοῦ Ἀλεξάνδρου, ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφή μνημονεύει αὐτῶν ὡς αὐτὰ δέ λ φ ω ν καὶ αὐτὸ κ ρ α τ ὀ ρ ω ν καὶ ἰ.....β α σ ι λ έ ω ν.

Τι συμβαίνει; Δεὸν νὰ δοθῇ τῇ ἐπιγραφῇ ἄλλη τις ἐξήγησις ἢ ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ μετὰ τόσους αἰῶνας ἔρχεται νῦν τὸ πρότερον νὰ διδάξῃ ἡμᾶς γεγονόσ, ὅπερ - τίς οἶδε διὰ τίνας λόγους - παρέλιπον οἱ ἱστορικοὶ τῶν χρόνων ἐκείνων;

Σημειοτέον δὲ ὅτι ἡ πύλη, ἣς τὸ ὑπέρθυρον ἀπετέλει τὸ τὴν ἐπιγραφὴν φέρον μάρμαρον, ἀνεκαίνισθη καὶ ἡ ἐπιγραφή ἐχαράχθη ἐπὶ Λέοντος τοῦ Χιτζιλᾶκη, ὅστις ὡς ἔκτακτος ἀπεσταλμένος ἐκ τῆς πρωτευούσης διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ἡμετέρας πόλεως κατὰ τοῦ ἐκ τῶν Σαρακηνῶν κινδύνου τῷ 904 μ.Χ., ὄν καὶ δὲν διέφυγε, καὶ ὡς πρωτοσπαθᾶριος οὔτε νὰ ἀγνοῇ ἦτο δυνατόν, οὔτε ἀδιαφόρως νὰ ἀναγράψῃ ἐν τόσῳ περιβλέπτῳ θέσει τὰ κατὰ τὸν θρόνον τοῦ Βυζαντίου.

Ἄλλ' ἀναμείνωμεν τὴν γνώμην τῶν εἰδικῶν.

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 26 Νοεμβρίου 1889.

(ὕπ) Ν. Ι. Κεχαγιᾶς ἰατρός.

* Ἀπορίας ἄξιον πῶς οἱ πρότερον ἐκδόντες δὲν παρετήρησαν ὅτι ἡ ἐπιγραφή, ὡς ἀναγινώσκουσιν οὗτοι, οὔτε σύνταξιν λογικὴν ἔχει οὔτε ἔννοιάν τινα σαφῆ συνάγεται. Ἄλλως ὅτι ἀφορᾶ εἰς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἀποθρασθέντος ὀνόματος τοῦ Πατριάρχου, τὸν ὀρισμὸν τοῦ χρόνου καὶ ἄλλα σχετικὰ τῇ ἐπιγραφῇ ὀρθῶς ἐπραγματεύθη αὐτὰ ὁ Μιχαὴλ Χατζηϊωάννου ἐν τῇ αὐτοῦ Ἀστυγραφίᾳ Θεσσαλονίκης ὅπου καὶ παραπέμπομεν τὸν περιεργον νὰ γνωρίσῃ ἐν ἐκτάσει τὰ κατὰ τὴν συγγραφὴν ταύτην.

τε ἢ λαμβάνει καὶ νῦν τὸν κόπον (!) νὰ μάθῃ, νὰ ἐξετάσῃ τι ἦτο καὶ εἶναι ἡ Θεσσαλονίκη, ἐγὼ, μὰ τὴν σὴν φιλότητα, ἐγὼ τοῦλάχιστον δὲν γνωρίζω, ἐν δὲ μόνον ἐννοῶ καλῶς, ἐν καὶ μόνον ἀσφαλῶς αἰσθάνομαι, ὅτι ὁ κόσμος ἐδῶ θεωρεῖ τὰ τοιαῦτα ματαιοπονίαν καὶ τὶς οἶδεν ἐὰν ὅσοι ἀναγινώσκοντες ἢ μᾶλλον βλέποντες εἰς τὰς ἐφημερίδας καὶ τὰ περιοδικὰ διατριβὰς μου ἀρχαιολογικὰς καὶ ἱστορικὰς μοὶ συγκαίρουσιν, τὶς οἶδε, λέγω, ἐὰν μέσα τοὺς δὲν μὲ ἐλεεινολογοῦν! Πόσον διάφορος εἶναι ὁ λεγόμενος ἀμαθὴς λαός! τὸν ἠλεκτρίζεις, τὸν ἐνθουσιάζεις μὲ μίαν ἐκκλησίαν, μὲ ἐν ἀγίασμα! τὸν δυστυχή λαὸν ἀφήκαμεν ἡμεῖς, ἡμεῖς οἱ λογιώτατοι ἐπίτηδες ἀμαθῆ, ἡμεῖς οἱ σοφοὶ ἐπίτηδες ἄσοφον ὅπως ἐμπαίζωμεν τὴν ἱεράν αὐτοῦ μαρτίαν, τὸν ἀθῶον καὶ ἅγιον ἐνθουσιασμόν του....Τὶ νὰ σοὶ εἶπω περισσότερα, ἀφοῦ σὺ γνωρίζεις καλλήτερον (ἔτσι τὸ ἤθελε, μὲ ἡ, εἰς τὰς τελευταίας του ἡμέρας ὁ μακαρίτης ὁ Κεχαγιάς, καὶ ἔτσι τὸ γράφει τώρα καὶ ὁ Χατζιδάκης) ἐμοῦ ταῦτα πάντα; ἐννοεῖς....

Ἄλλ' ἐπανεέλθω εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν μ α ς (μ α ς, διότι μόνον ἰδική μας εἶναι καὶ οὕτως ἐννοῶ νὰ τὴν ὀνομάξῃς καὶ σύ).

Πρὸ τεσσάρων ἐτῶν διατρίψας καὶ τὸν χειμῶνα ἐν Θεσσαλονίκη, ἐσκέφθην μετὰ τοῦ μακαρίτου Κεχαγιά νὰ ἀσχοληθῶμεν συντόμως περὶ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἀρχαιολογίαν τῆς πατρίδος μας· καὶ ἐκ παλαιότερων χρόνων, ἐνθυμεῖσαι, ἔτρεφον τοιαύτην τινὰ ἐπιθυμίαν ἣν τότε ὑπεκέντουν αἱ συζητήσεις σου πρὸς τὸν μακαρίτην αἵτινες πρῶτην ἀφορμὴν καὶ ἀρχὴν κυρίαν εἶχον τὴν «ἀστυγραφίαν» τοῦ μακαρίτου Χατζῆ¹ καὶ τὰ «Μακεδονικὰ» τοῦ Δήμιτσα². Ἄλλὰ τότε μὲν ἐγὼ περιεσπώμην περὶ ἄλλας μελέτας φιλολογικωτέρας κατόπιν δὲ καὶ δὲν ἔμεινα ἐν Θεσσαλονίκη εἰμὴ κατὰ βραχέα διαλείμματα. Λοιπὸν πρὸ τεσσάρων ἐτῶν ἐνόμισα ὅτι ἠδυνάμην νὰ χρησιμοποιήσω πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο τὴν ἐν Θεσσαλονίκη διαμονήν· ἔτυχε καὶ ὁ Σύλλογος³ νὰ συγκροτήσῃ ἀρχαιολογικὴν ἐπιτροπὴν ἣς πλὴν ἡμῶν μετεῖχον ὁ Ζωγίδης καὶ ὁ Κουτσαμάνης (τοὺς ἐνθυμεῖσαι)· περιττὸν νὰ σοὶ εἶπω ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ, κατὰ τὰ εἰωθότα, οὐδέποτε συνεκλήθη, οὐδέποτε εἰργάσθη.

Κατὰ πρότασίν μου, ἠρχίσαμεν ἐγὼ καὶ ὁ μακαρίτης μὴνὶ Ὀκτωβρίῳ 1888 τὴν συλλογὴν καὶ ἀντιγραφὴν τῶν ἐπιγραφῶν, ἐκδεδομένων τε καὶ ἀνεκδότων. Μηνὶ Νοεμβρίῳ τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐπῆλθεν εἰς τὸν φίλον μας ἡ αἰφνιδία αἱμορραγία καὶ ἔμεινα μόνος. Πᾶς ἄλλος ἴσως θὰ ἀπεκαρτέρει· ἐγὼ ἐξηκολούθησα καὶ ἐκ καθήκοντος πρὸς τὴν πατρίδα καὶ ἐκ τῆς μαρτίαν ἣν γινώσκεις ὅτι ἔχω ἔμφυτον πρὸς τοιαύτας ζητήσεις. Ἐπὶ ἐννέα ὅλους μῆνας ἠσχολήθην περὶ τὸ ἐπίπονον

¹ Πρόκειται γιὰ τὸν Χατζηγιάννου τὸν γνωστὸν συγγραφέα τῆς «Ἀστυγραφίας τῆς Θεσσαλονίκης».

² Πρόκειται γιὰ τὸν συγγραφέα πολλῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν ἔργων Μαργαρίτη Δήμιτσα.

³ Πρόκειται γιὰ τὸν Φιλεκαπαιδευτικὸν Σύλλογον Θεσσαλονίκης.

ἔργον, σύντροφον ἔχων εἰς τὰς ἐπισκέψεις τῶν Τζαμίων καὶ Τουρκικῶν οἰκιῶν τὸν καθηγητὴν τῆς Τουρκικῆς Χασάν ἐφέντην ὅστις μοι ἀπέβη χρησιμώτατος. Συγχρόνως ἀγοράσας καὶ πάντα τὰ ξένα βιβλία περὶ Θεσσαλονίκης ἀρχαιολογικὰ καὶ ἱστορικὰ (ὑπερπεντήκοντα, φίλε μου) ἤρχισα τὴν κατάταξιν τῆς συλλογῆς ἣν διέκοψα ἀποσταλεῖς τὸν Αὐγουστον εἰς Σέρρας (καὶ ἐκεῖ, σημείωσαι, τὰ ἴδια ἔκαμα καὶ ἔχω ἔτοιμον ἔργον περὶ Σερρῶν). Ἐφέτος διαμείνας πάλιν ἐνταῦθα συνεπλήρωσα, ἐπηνόρθωσα, προσέθηκα καὶ ἐντὸς ὀλίγου θὰ ἔχῃς ὀγκῶδες τεῦχος τῶν ἐπιγραφῶν, ἐκδεδομένων μὲν ὑπ' ἐμοῦ κάλλιον 50, ἀνεκδότων δὲ 150. Δὲν θέλω νὰ σοὶ στερήσω σήμερον τὴν εὐχαρίστησιν νὰ μάθῃς ὅτι ἀνεκάλυψα (καὶ εἶναι ἡ εὐτυχιστάτη μου ἀνακάλυψις εἰς τὸν βίον μου) τὴν χρονολογίαν τῆς Ἁγίας Σοφίας ἣν μάτην τόσοι ἐζήτησαν νὰ ὀρίσωσι κατ' εἰκασίαν καὶ κατὰ παράδοσιν! ἀπορῶ πῶς διέφυγεν αὐτοῦς ἐπιγραφή τοῦ θόλου (εἰς ὃν ἐγὼ ἀνέβην διὰ τοῦ παλαιοῦ κωδωνοστασίου ἢ μᾶλλον σημαντροστασίου), ἀναφέρουσα ἔτος τὸ 567 (εἰς μηδένα μὴ εἶπῃς τι περὶ αὐτοῦ πρὶν ἐκδοθῆ τὸ ἔργον μου· εἶσαι ὁ πρῶτος ὅστις τὸ μανθάνεις· θὰ γελάσῃς ἂν σοὶ εἶπω ὅτι καὶ εἰς τὸν Χασάν ἐφέντην ἐρωτῶντά με τι ἀναγινώσκω, ἀπήντησα· τὸ «Κύριε ἐλέησον!»). Ἡ πυρκαϊὰ¹ στερήσασα τὴν πατρίδα μ α ς (μ α ς) τόσα ἱστορικὰ ἢ μᾶλλον πάντα τὰ ἱστορικὰ κειμήλιά της ἔγινεν ἀφορμὴ νὰ ἔλθωσι καὶ νέα τινὰ εἰς φῶς ὧν καὶ τὸ παρεκκλήσιον ἢ μᾶλλον τὰ παρεκκλήσια τῆς Ἁγίας Σοφίας (ἐν ὀπισθεν τοῦ Ἁγίου Βήματος πλησίον τῆς κολόνας ἣν θὰ ἐνθυμῆσαι καὶ ἕτερον ἀντικρὺ τοῦ Πρασακάκη, εἰς τὰς δύο κολόνας τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ θύρας, ἐνθα κατόκει ὁ Χότζας) καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ Γρηγορίου ἐπὶ τοῦ μιναρῆ ἦν ἀνέγνω, ὡς γράφεις, ἐν τῇ Ἐστίᾳ. Διήλθον ἐπιστατικῶς τὰ ἐν τῷ γράμματί σου· ἀλλά, ἀδελφέ, ὁ Φιλόθεος πατριάρχης, ὁ βιογράφος τοῦ Παλαμᾶ, λέγει μόνον ὅτι «ὁ τάφος τοῦ Παλαμᾶ ἦτο εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ ναοῦ», δὲν πιστεύω δὲ ὅτι ἐννοεῖ τὸν νάρθηκα, ἀφοῦ καὶ εἰς τὴν νέαν μας μητρόπολιν τὸν εἶχομεν εἰς τὸ δεξιὸν τοῦ ἁγίου Βήματος· ἦτο δυνατὸν τὸ τίμιον λείψανον τοῦ μητροπολίτου νὰ ἔκειτο ἔξω εἰς τὸν νάρθηκα; ἔπειτα δέ, δὲν πιστεύω ὅτι τὸ τίμιον λείψανον τοῦ μητροπολίτου παρεχωρήθη ἡμῖν μόνον πρὸ 200 ἐτῶν, ἀλλὰ ἀμέσως μετὰ τὴν δευτέραν τῆς ἁγίας Σοφίας μεταβολὴν εἰς τζαμίον ἦτοι μετὰ τὸ 1525· μὴ λησμόνει δὲ ὅτι ἡ νέα μας μητρόπολις ἢ καῖσα, δὲν ἦτο ἡ πρώτη ἐκεῖ ἀλλὰ μεταγενεστέρα (1697). Ἀλλὰ πρὸς ταῦτα πάντα ἄσχετος εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ μιναρῆ πλάξ Γρηγορίου Κούταλη, τέως ἀγνώστου.

Τὸν χειμῶνα καὶ ἐγὼ παρεκλήθην νὰ ἀναγνώσω τι εἰς τὸν Σύλλογον· ἐξέλεξα θέμα τὸ περὶ τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιῶν τῆς πόλεώς μ α ς (μ α ς), διότι περὶ αὐτοῦ οὐδὲν βιβλίον ὑπάρχει συστηματικόν· ἄλλως δέ, τόσα νέα εὔρον κατὰ τὰς ἐπανελημμένας ἐπισκέψεις μου, καὶ μνημεῖα καὶ ἐπιγραφάς, ὥστε τῇ ἀληθείᾳ φαίνεται ὅλως νέον ἔργον· λοιπὸν ἐπραγματεύθην περὶ 55 τζαμίων καὶ ἐκκλησιῶν

¹ Ἐννοεῖ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ ἔτους 1890 ποὺ ἐπροξένησε μεγάλες ζημίες στὴν Θεσσαλονίκη.

κατὰ τρόπον ὅστις τόσον συνεκίνησε τὸ πολυπληθὲς ἀκροατήριον (ἐσνάφια καὶ παπάδες), οἱ λογάδες (!) μας, οἱ προύχοντες! οἱ ἄρχοντες εἶχον σπουδαιότερα καθήκοντα, τὴν ἐπιψήφισιν, λέγει, τοῦ κανονισμοῦ, λέγει! ὥστε μοὶ ἐγένετο ἡ παράκλησις νὰ παραχωρήσω τὸν λόγον εἰς τὸν Σύλλογον πρὸς ἐκτύπωσιν καὶ τὸ ἔκαμα! ἐπισυνημμένας ἔχει δύο ἀγγελίας καὶ φρόντισον ὅσον δύνασαι.

Ἐκ τῶν ἄλλων ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν τινὲς ἀναφέρονται εἰς τὰ τεῖχη, ἄλλαι εἶναι ψηφίσματα καὶ κατάλογοι ἐφήβων καὶ αἱ πλεῖστα ἐπιτύμβια μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται δύο ἔμμετρα ἐπιγράμματα, πᾶσαι δὲ τῶν πρώτων Ρωμαϊκῶν χρόνων, οὐδεμία Μακεδονική. Καὶ ἐνταῦθα ἀναμιμνήσκομαι τῶν κατὰ Θέρμην καὶ Θεσσαλονικὴν περιλεσχηθέντων ζητημάτων· τί τὰ θέλεις, Κωστίη; ὁ Δήμιτσας ἐννοεῖται ὅτι οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον πείθει μὲ τοὺς Σέδες του ὡς καὶ ὁ Χρυσόχοος, ἀλλὰ καὶ ὁ μακαρίτης, ἢ μᾶλλον οἱ μακαρίται, δὲν θέλει, οὕτως εἰπεῖν, νὰ μὲ πείσῃ· ἴδωμεν ἐὰν ἡμεῖς οἱ ζῶντες (τ ὦ ζ ὦ ν τ ε) θὰ ἐπιτύχωμέν τι περισσότερον· ἔχω καὶ ἐγὼ μίαν γνώμην ἀλλὰ χρειάζομαι καὶ τόπον καὶ χρόνον πολὸν πρὸς ἀνάπτυξιν· ἐὰν ἦσο ἐδῶ, τί καλά!

Αἱ λοιπαὶ ἐπιγραφαὶ εἶναι ἐκκλησιαστικαί! ἐν μιᾷ αὐτῶν ἀρκετὰ παλαιᾷ ὁ Ἰησοῦς δὲν λέγεται «μονογενὴς υἱός» ἀλλὰ «μονόγονος» (σημειώσαί το!), ἐν ἑτέρᾳ μνημονεύεται ἱερὸν «τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου». Ἰκανὰς ἔχω καὶ ἐπιτύμβιας Βυζαντινὰς (καλὰ ἀπέδειξεν ὁ Οἰκονομίδης ὅτι τὸ «Βυζαντίνος» τοῦ Κόντου εἶναι ψευδές).

Πλὴν τῶν καθαρῶς ἐπιγραφικῶν ἡσχολήθην καὶ περὶ τοπογραφικά τινα· ὁ Ἅγιος Γεώργγιός μοι ἐφάνη ὡς παλαιὸς πύργος· καὶ ἐνθυμεῖσαι ὅτι ἐκεῖ (πρὸ τῆς οἰκίας τῆς Πετρακούδας) εἶναι ἡ πρώτη γραμμὴ τοῦ τεῖχους. Ἠτοιμαζόμεν νὰ ἐξετάσω καὶ τὴν Καμάραν ὅτε προλαβὼν με ὁ Δανὸς Κίντς ἐξέδωκε τὸ ὠραιότατον ἔργον του περὶ τῆς Καμάρας μὲ πίνακα καὶ φωτογραφίας, ἀποδεικνύων αὐτὴν ὡς καμάραν θριαμβευτικὴν τοῦ Γαλερίου· δὲν ἐμνημόνευσεν ὅμως (καὶ δι' αὐτὸ τῷ ἔγραψα ἐπιστολὴν πικρὰν) καὶ τοῦ μακαρίτου Χατζῆ Ἰωάννου ὅστις πρῶτος ἐν τῇ ἀστυγραφίᾳ του ἐξήνεγκεν, ἐννοεῖται ἄνευ ἀποδείξεως, τὴν γνώμην ταύτην.

Ἀλλὰ ὅπως ἤρχισα, θὰ χρειασθῶ τόπια ὅλα χαρτί μὲ τὰ ἀρχαιολογικά ταῦτα· τὸ καλῆτερον, ὅπως εἶπον, ἦτο νὰ ἔλθῃς ἐπ' ὀλίγας ἡμέρας· διότι ἔχομεν καὶ τόσα ἄλλα νὰ εἰπωμεν νεολογικώτερα! καὶ νὰ διέλθωμεν πάλιν τὸν Ἡρόδοτον τὸν παποῦν, νὰ γελάσωμεν μὲ τὰς χαριτολογίας τοῦ Λουκιανοῦ καὶ Ἀριστοφάνους, νὰ ἐνθυμηθῶμεν ὀλίγα Σαλονικιά, τόσον πολυτιμότερα ὅσον σπανιότερα ἀποβαίνοντα καθ' ἐκάστην· ποῦ εἶναι τὰ βόδια καὶ τὰ ἀλόγατα, μόνος ἔμεινεν ὁ Θεμιστοκλῆς, ναυάγιον παλαιῶν χρόνων, ἀλλ' ὄχι πλέον μὲ τὸ χέλι του ἀλλὰ μὲ τὴν ἔγγελον γυναῖκα του· ἐπεθύμησα νὰ ὑπάγωμεν καὶ εἰς τὸν λουτρὸν μὲ τὸν Αἰτίσις ἀνὰ χεῖρας καὶ ἔπειτα νὰ καθήσωμεν εἰς τὸν ἱστορικὸν σοφᾶν σου, τὸν ἀντικρὺ τοῦ παρθηναγωγείου (κρίμα ὅτι δὲν εἶναι καὶ ἐξετάσεις!), νὰ πάρωμεν τὸ ὠραῖον γλυκὸ καὶ τὸν νόστιμον καφὲν καὶ νὰ φλυαρήσωμεν...νὰ φλυαρήσω-

μεν ἕως ὅτου ἀφοῦ κουρασθῶμεν καὶ ἐνδυθῆς καὶ σὺ (εἰς τὰ ἄδυτα τοῦ οἴκου, ἐκεῖ εἰς ἐν καμαράκι πρὸς τὴν σκάλαν ὅπου εἶναι ἀκόμη τὸ παλαιὸν κιονίδιον¹· τὸ βλέπω ὡςάκις ἂν διέλθω) ἀποφασίσωμεν νὰ κατέλθωμεν εἰς τὸν Ὀλυμπον² καί...καί... Ὡραῖα, εὐτυχισμένα χρόνια ἐκεῖνα! πότε παρήλθον; πότε ἔφυγον! Ἄρκετὴ εἶναι ἡ σημερινὴ λίμα μου· εἶχον ἀνάγκην νὰ ξεσκάσω καὶ ἐγὼ καὶ νὰ εὐχαριστηθῆς καὶ σὺ! Περὶ κοινοτικῶν, σχολειακῶν καὶ τῶν τοιούτων, ἀθλίων καὶ τρισαθλίων, δὲν σοὶ ἔκαμα λόγον καὶ δὲν θὰ σοὶ κάμω ποτέ, ὅπως μὴ μολύνω τὸ ἱερὸν γράμμα, ἱερὸν ὡς ἀναφερόμενον εἰς ἱερὰ πράγματα. Διότι δὲν δύνασαι νὰ φαντασθῆς, Κωστῆ³, πόσον ἠγάπησα τὴν Θεσσαλονικὴν ἀφότου καὶ τὴν ἐγνώρισα. Καὶ ὀφείλω τὴν ἀγάπην ταύτην καὶ εἰς σὲ καὶ εἰς τοὺς μακαρίτας· καὶ ἀκριβῶς διὰ τοῦτο ἀκόμη ἔχω τὴν ἰδέαν περὶ ἀνεγέρσεως ἐπιμνημοσύνου τινὸς λίθου εἰς τοὺς τάφους τοῦ Κεχαγιᾶ καὶ τοῦ Χατζῆ, τῶν προκατόχων μας· ἀλλὰ τὸ αὐτὸ θὰ κάμῃ καὶ ἄλλος τις εἰς ἡμᾶς, ὅταν πορευθῶμεν καὶ ἡμεῖς; ἐλπίζεις νὰ εὐρεθῆ πέμπτος;

Ἐφέτος ἀγνοῶ ἀκόμη ἂν θὰ ὑπάγω που ἢ θὰ μείνω ἐδῶ ὅπως ἀποπερατώσω τοῦ Αἰσχύλου τὴν ἔκδοσιν ἣν πρὸ τριῶν ἐτῶν ἤρχισα. Ἄμ, ἔχομεν καὶ τέτοια.

Περὶ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἁγίας
Σοφίας καὶ ἔγραψα εἰς τὴν «Ἐστίαν»
καὶ πάλιν θὰ γράψω.

Σὲ ἀσπάζομαι μετὰ πόθου

Π. Ν. Παπαγεωργίου

Ι. Κ. ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗΣ

¹ Ἡ οἰκία Κοντορρέπα, Σωκράτους 20, κατεδαφίσθη ἀργότερα, τὸ δὲ «κιονίδιον» τῆς ἐπιστολῆς μετεφέρθη καὶ φυλάσσεται στὴν οἰκία τοῦ δικηγόρου κ. Κ. Γ. Κωνσταντινίδη, Πλάτωνος 33.

² Ἐννοεῖ τὸ καφενεῖον «Ὀλυμπος» ἐπὶ τῆς παραλίας, ἀλλὰ καὶ τοῦτο κατεδαφίσθη.

³ Ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Κοντορρέπα ὁ Πέτρος Παπαγεωργίου ἐχάραξε τὴν κατωτέρω ἐπιγραφή:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩ ΚΟΝΤΟΡΕΠΑ ΠΑΥΡΟΙ ΜΑΛ ΕΡΩΤΑ
ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΗΔ ΑΡΕΤΗΝ ΝΥΝ ΕΡΙΣΕΙΑΝ ΑΝ; ΑΙ! Π.Π.

Ἐπειὶ ἀφ' ἑσέως ἀπέμνησεν ἡ δὲ ἰστορία καὶ ἡ δὲ μὴ ἐπιπέσει
 καὶ ἀποβῆται ἐπὶ τὴν ἰστορίαν ἢ καὶ τὴν ἐπιπέσει. Ἄρα, ἡ ἰστορία καὶ τὴν
 ἰστορίαν καὶ τὴν ἰστορίαν καὶ τὴν ἰστορίαν καὶ τὴν ἰστορίαν.

Ἔτι καὶ περὶ τὴν ἰστορίαν καὶ τὴν ἰστορίαν καὶ τὴν ἰστορίαν καὶ τὴν ἰστορίαν.

Δοκίμιον καὶ ἰστορία καὶ τὴν ἰστορίαν καὶ τὴν ἰστορίαν καὶ τὴν ἰστορίαν.

Π. Π. Παπαγεωργίου.